

PULA IMVUILA

>> GROWING FOOD >> GROWING PEOPLE >> GROWING PROSPERITY >>

GRAIN SA
GRAAN SA

OKTOBORO
2014

Bakotraka ba temo – tšeo o swanetšego go di tseba

Tirišo ya bakotraka e golela godimo temong, kudu magareng a baleminyane, ka ge theko ya dinamelwa le didirišwa tša go phetha mešomo dipolaseng e ba šitiša go di reka. Matšatšing a ga go makatše go bona ditheko tša ditlhamo tša temo di feta mohola wa naga ya molemi. Ka fao ga go na mohola go molemi ge a ithekela metšhene ya go tura kudu ya go swana le sefolamabele le ge e le segašetši sa sebajalebjale.

Ke ka lebaka le balemi ba bantši ba kgethago go kgopela bakotraka go ba direla mešomo ye mengwe ya bona. Le ge go le bjalo, mešomo ye mengwe e bohlokwa ka moo molemi a sa swane-

lego go tshepa mokotraka go e phetha, go swana le pšalo – mošomo wo o swanetše go phethwa ke molemi ka noši ka ge yena a tla kgonthiša gore mabaka a lebane le gore o bjala ka nako ya maleba. Nako e bohlokwa kudu malebana le mešomo ye mengwe mme bakotraka ga ba kgone go fihla ka mehla ka nako yeo molemi a ba nyakago. Ditirelo tše di tswaelegilego tša bakotraka di ama peakanyo ya mašemo bjalo ka go lema ka mogoma le ka sekotlelopulugu, kgašetšo le puno.

Mehola ye mengwe ya go diriša bakotraka

1. Mohola wo mogolo wa go diriša bakotraka ke gore molemi o fiwa sebaka sa go thušwa

*Kgatišopaka ya Grain SA ya
batšweletši ba ba hlabologago*

Bala Ka Gare:

- 04 | Na o moetapele goba o no ba molaodi?
- 08 | Histori le tšweletšo ya kanola ka boripana
- 10 | Grain SA e boledišana le... Ezekiel Nkosi

KOKO JANE O RE...

Nakong ye e fetilego go ile gwa ba dipolelo tše ntši gape ka kabo ka bofsa (redistribution) ya naga, mpshafatšo ya naga le pušetšo ya naga. Madimabe ke gore taba ya naga e tsoša khuduego mme ditlhohlo tše di amegago ga di akanywe ka dikgopolo tše di kwagalago.

Bohle re a kwana gore phetolo temong e hlokega kudu le gore taba ye e amana gagolo le naga le ge e le mekgwa ye e swarelelago ya bongnaga (land tenure). Le ge go le bjalo, naga ka boyona ga e na mola malebana le go hlola diiteno le go kgonthiša go ba gona ga dijo ge e sa dirišetšwe tšweletšo. Ka go beta pelo nka re gonabjale go na le naga ya dihektare tše dimilione yeo e sa dirišwego ka botlalo – eupša le ge go le bjalo re sa tšwela pele go bolela gore go swanetše go fetišetšwa naga ye nngwe gape!

Ke holofela gore re swanetše go ba le ponego ye e sa belatšego ya mabaka ao a dirilego gore merero ya mpshafatšo ya naga yeo e bilego gona e folotše, le gore ke ka lebaka lang naga ye ntši e sa dirišwe. Nnete ke gore batho ba hloka thutantšho le kgodišo ya bokgoni – se ke se bohlokwa go feta tšohle gobane ntle le tsebo maitekelo ohle a tlo folotša. Rena ba Grain SA re rutantšhitše balemi ba diketekete bao ba kgonago go diriša naga le gona re a ba thuša, eupša ga ba kgone go diriša naga ya bona ka botlalo ka ge ba se na metšhene (tirišometšhene ye e nepagetšego le gona e lebanego); go feta fao ga ba fiwe dikadimo malebana le tšweletšo le ge e le dinyakwapšalo tše di nepagetšego. Ge re sa kgone go rarolla mathata a balemi malebana le tšhelete le tirišometšhene, phetšetšo efe le efe ya naga e tlo folotša.

Ke duma ka pelo ya ka yohle gore go ka ba maloko a mangwe a mmušo ao a nago le maatla le gona a kwešišago ditlhohlo (mathata) tša nnete tšeo re lebanego le tšona. Mekgatlo ye e fago dikadimo e tšhaba kgonagalo ya go lahlegelwa ke tšhelete ge e ka thuša balemi ba bafsa (mme molao wa khodi/ krediti o ganetša dikadimo tše di belatšego). Land Bank yona ga e šome ka tshwanelo. Dikgwebo tša Agri di thuša ganyane, fela le tšona di šitišwa ke molao wa khodi. Dikgoro tše dingwe tša Temo tša diprofense di thuša ka dinyakwapšalo (inputs) le go hira batho ka dikotraka go phetha mešomo mašemong – maitekelo a a foloditše nakong ye e fetilego mme ga a kgaotše go folotša. Lenaneo la thušo ya tšhelete ka bofsa (recapitalisation programme) la Kgoro ya Tlhabollo ya Dinagapolaseng le Mpshafatšo ya Temo le lokile, eupša tšhelete ye e lego gona ga e lekane dinyakwa tša balemi. Go nyakega sehlopha sa batho bao ba nago le tsebo le gona ba nepišago tlhohlo ye go rarolla bothata bjo.

Ke kgopela gore re thuše pele bao ba šetšego ba na le naga gore ba tle ba kgone go diriša naga yeo ka mola – ke moka morago ga fao re ka tšwela pele ka kabo ka bofsa ya naga. Elelwa gore balemi ba fepa baagi ba naga ye – ge naga e sa tšweletše mme batho ba bolawa ke tlala, naga ye botse ye ya rena e ka se sa bušega.

Bakotraka ba temo – tšeo o swanetšego go di tseba

ka ditlhamo tše di lebanego, tšeo di kgonago go phetha mošomo gabotse ka moo go kgonegago. Ka tlwaelo se gape se ra gore mošomo o phethwa ka pela le gona ka moo go kgonthšhago.

2. Molemi o tseba pele ga nako gore ditshenyegelo malebana le mošomo wa mokotraka e tlo ba bokae, mme a ka beakanya le go lekanyetša go ya ka tšona.
3. Go feta fao, a ka se tshwenywe ke metšhene le ditlhamo tše di senyegago ka sewelo le gona a ka se be le bothata bja go di lokiša ka tšhelete ya gagwe.

Dipoelamorago tše dingwe malebana le tirišo ya bakotraka

1. Ka mehla go na le kgonagalo ya gore mokotraka o swaregile mo gongwe mme molemi a swanela go mo emela mola nako e mo šia.
2. Ka baka la dikwano le balemi ba bangwe le go hlaelwa ke nako mokotraka a ka šoma ka potlako a se phethe mošomo gabotse ka moo a swanetšego.

Maikarabelo a molemi

- Molemi o swanetše go tseba tšhelete ye e bitšwago ke bakotraka malebana le mešomo ye e itšego. O swanetše go nyakišiša ditshenyegelo tše a be a bapiše tšhelete ye e bitšwago ke bakotraka ba ba fapanego go bona yo a lego kaone.
- Molemi o swanetše go akanya tirišo ya mokotraka e sa le ka pela. O swanetše go nyaka mokotraka yo a tshepegago mme a kwana le yena ka nako gore a be le nnete ya gore mokotraka o tla phetha mešomo polaseng ya gagwe ka nako ya maleba.
- Boikarabelo bja mafelelo malebana le boleng bja mošomo ke bja molemi ka mehla. O swanetše go ba gona le go okamela mošomo wa mokotraka go kgonthiša gore boleng ke bjoo bo nyakegago – molemi a se ke a no tshepa le gatee gore mokotraka goba badiredi ba gagwe ba tla phetha mošomo ka tshwanelo.
- Molemi o lefela mošomo wo mokotraka a swanetšego go o phetha ka nepagalo. Molemi o na le tokelo ya go emiša mošomo wo ge a sa kgotsofatšwe ke seo a se bonago. Balemi ba bantši go feta o ka re ba no tshepa gore bakotraka ba tla phetha mešomo ka tshwanelo mme ga ba okamele seo se diragalago mašemong a bona. Mohlala: le ge e le boikarabelo bja mokotraka go kgonthiša gore go se be le tahlego

efe kapa efe, kudu ge go bunwa, molemi le yena o na le boikarabelo bja go lekola tahlego ye e ka bago gona le go kgopela mokotraka go fokotša goba fediša tahlego ye. Gape, ge bakotraka ba gašetša mašemo goba dibjalo go bohlokwa gore molemi a be gona a hlokomela metswako le bokaakang bja mefola yeo e gašetšwago.

- Mola mošomo o phethilwe mme molemi a kgotsofetše, o swanetše go kgonago go lefa mokotraka tšhelete ya gagwe. Ka go dira bjalo molemi o bontšha botshepegi mme se se tla kgonthiša gore mokotraka a mo šomele gabotse ka moso.

Maikarabelo a mokotraka

- Mokotraka o swanetše go rulaganya mošomo wa gagwe go ya ka lenaneo gore a kgone go fihla polaseng ya molemi ka nako yeo a mo tshepišitšego yona. O swanetše go boledišana le molemi a mo tsebiše nako yeo a ka letelwago.
- O swanetše go hlokomela metšhene ya gagwe ka tshwanelo gore a kgone go phetha mošomo gabotse ka moo go kgonegago, le go šitiša tiego ka baka la tokišo ya metšhene ye e ka senyegago mola nako e le bohlokwa go fetiša.
- Mokotraka e swanetše go ba setsebi mme o swanetše go šoma mašemong a molemi ka tlhokomelo le tlhomphe. O swanetše go dula a lekola metšhene ya gagwe le go e beakanya ka mo go nyakegago go kgonthiša gore e šoma ka tshwanelo. Mohlala: melongwana (*nozzles*) ya segašetši e swanetše go thibollwa ka mehla mme e swanetše go gašetša ka go lekana; metšhene ya go fola e swanetše go lekolwa le go beakanywa go laola bokaakang bja tahlego tšhemong ye nngwe le ye nngwe ye mpsha.

Kakaretšo

Ke kgopolo ye botse go thea tirišano ye e tiilego le bakotraka bao o tlogo šoma le bona. Mafelelong mošomo wa bona o ka fokotša goba wa godiša katlego ya bolelele bja gago. Go bohlokwa gape gore mokotraka a hlomphe wena molemi le gona a tsebe gabotse gore o tlo ba molaodi yo a tlogo ba gona go lekola mešomo ye e dirwago ke mokotraka.

Taodišwana ye e ngwadilwe ke Jenny Mathews, yo mongwe yo a ngwalelago Pula Imvula. Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye, romela imeile go jenjonmat@gmail.com.

Go tšweletša dipuno tše botse tše di kgonegago kaonafatša bokgoni bja mmu bja go boloka meetse ka go fokotša kgohlagano

Dibjalo di hloka meetse gore di gole di enye dikenyo; ye ke nnete ya bophelo ye e tsebalegago yeo rena balemi re swanetšego go e ela hloko. Ge re ka kgonthiša gore dibjalo tša rena di humana meetse ao di a hlokago re ka bona mehola ka nako ya puno.

Dipuno tša rena di ka oketšega go ya ka meetse ao dibjalo tša rena di a humanago. Mohlala wo mobotse ke nošetšo – ge dibjalo di nošetšwa di tšweletša dipuno tše botse go phala ge di sa nošetšwe. Ka lehlakoreng le lengwe, dibjalo tše di sa nošetšwego di phela ka meetse a pula fela, seo se dirago gore balemi ba tlamege go laola meetse a bona ka moo go kgontšhago.

Go kgona go laola bokaakang bja meetse ao dibjalo tša rena di ka a hwetšago, re swanetše go lebelediša mmu mme re leke go kwešiša seo re ka se dirago go kaonafatša bokgoni bja mmu bja go boloka meetse.

Re swanetše go fokotša meetse ao a tšhabago

Meetse ao a tšhabago ka go se kgone go tsenela bokagodimo bja mmu (*run-off water*) ke meetse ao dibjalo tša rena di a hlaelago. Go lwantšha bothata bjo re swanetše go bjala dibjalo goba ra khupetša bokagodimo bja mmu ka khupetšo yeo ka tlwaelo e lego mašaledi a dibjalo tša sehla se se fetilego. Balemi ba bantši ba bjala dibjalo tše di khupetšago mmu (*cover crop*), go swana le outse goba bjang bja rae/rogo, mathomong a marega ge go sa na le monolana. Le ge go le bjalo se se laolwa kudu ke sehla le monola wo o hwetšagalago. Ka baka la bothata bja meetse a a tšhabago, balemi ba mmalwa ba fetotše mokgwa

wa go lema ka go thoma go diriša mokgwa wa go se leme selo (*no-tillage*). Mokgwa wo o kaonafatša monego ya meetse ka kudu le gona o fokotša meetse a a tšhabago le ge e ka ba tahlego ya mobugodimo. Mokgwa wo mongwe wo o dirišwago ka tlwaelo mafelong a tšhekamo ke wa go lema go ya ka thapalalo (*contour ploughing*). Ka molao, ge tšhekamo ya tšhemo ya gago e le ya dikgato tše di itšego (*sloping by a certain degree*) o tlamegile go bopa methapalalo go fokotša go tšhaba ga meetse le tahlego ya mobugodimo.

Re swanetše go fokotša kgohlagano

Tsenelo ya meetse mobunggodimo e šitišwa go ya ka bothata bja mmu ka baka la kgohlagano. Kgohlagano e hlola bothata kudu mafelong a gare le a bodikela a Afrika-Borwa fao letšatši le ruthufatšago mmu marega mme gwa bopega legogo le lethata. Mokgwa wo o phalago ye mengwe ya go fokotša bothata bjo ke go fokotša tshepelo (therafiki) ya dinamelwa le metšhene mašemong, kudu ge go bunwa. Leka go sepediša dinamelwa, ditrekere le tše dingwe merumong ya mašemo. Dithaere tše di itšego (*floatation tyres*) di ka dirišwa dinamelweng tše di rwalago mabele le ge e le dikololingogwa, go thuša go phatlalatša boima bja morwalo. Ka tirišo ya theknolotši ya se-bjalebjale ya “*geographical positioning technologies*” le metšhene ye e itshepedišago (*automatic steering*) balemi matšatšing a ba kgona go laola therafiki mašemong a bona gabotse go feta pele ka go sepediša dinamelwa mehlaleng ye e itšego sehlelheng sohle.

Diruiwa tše di fulago mašaledi a dibjalo dikgweding tša marega le tšona di hlola kgohlagano ye e bonagalago mašemong ka go gatelela

mmu. Go fokotša bothata bjo o ka kgobokanya mašaledi a wa a tloša mašemong gore diruiwa di a je mo gongwe. Le ge go le bjalo, go tloša mašaledi a dibjalo mašemong go hlola ditshe-nyegelo tšeo di sego gona ge o ka no dumelela diruiwa go fula mašemong. Ka baka la ditshe-nyegelo tše di hlolegago ge mašaledi a dibjalo a tlangwa dingata le go tlošwa mašemong, balemi ba bantši ba kgetha go a tlogela mme ba tla ba lema mašemo gabotse ka didirišwa tše di lebanego pele ga pšalo. Ka tlwaelo balemi ba diriša sephatšammu se se tsenelago (*deep ripper*) mola pula e nele, mme gwa latela sekotlelo-pulugu goba mogoma woo o pšhatlago makwate go bopa seloto seo se ka tsenelwago ke meetse gabonolo gore a fihlelwe ke medu ya dibjalo.

Kakaretšo

Ge re sa hlokomele mabu a rena re ka se bune ka moo re kganyogago. Mmu ke sedirišwa seo se re kgontšhago go tšweletša dipuno. Ge boka-godimo bja lefase bo ka fetoga legogo le lethata leo le hlokago mašobana (*pores*) le gona le sa akaretšego dibolang, re ka se kgone go mediša dibjalo ra tšweletša dipuno. Kudu balemi ba mašemo ao a sa nošetšwego ba swanetše go ela taba ye hloko gabotse gobane maemong a boima a komelelo lerothi le lengwe le le lengwe la monola le ba bohlokwahlokwa malebana le phologo ya dibjalo le ge e le phologo ya molemi.

Taodišwana ye e ngwadilwe ke Gavin Mathews, Setsebi sa Taolo ya Tikologo (Bachelor in Environmental Management). Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye, romela imeile go gavmat@gmail.com.

Lekola mašemo a gago go lemoga ditšhupo tša kgohlagano.

Appreciation Strategy Humility
Commitment Responsibility
Integrity **LEADERSHIP** Listening
Honest Principles
Communication Values
Purpose **Passion**
Determination

Na o moetapele goba o no ba molaodi?

Go ngwala taodišwana ya mantšu a 800 ka boetapele e tloga e le mošomo! Ntle le pelaelo re ka re boetapele ke ntlha ya bolaodi ye ka kakaretšo e ahlaahlwago go feta tše dingwe. Ka fao maikemišetšo a rena taodišwaneng ye e tla ba go tšweletša dikgopolo di se kae tša tirišo ka ga boetapele tšeo re tshepago gore di tla hlaboša menagano.

phethagatšong ya dinepo tše di beilwego. Ka fao moetapele ke motho yo a tutuetšago batho ba bangwe gore ba dire tšeo di nyakegago go phethagatša dinepo tšeo. Motho yo a itšego o swanetše go šimolla ditiro tše di itšego, kudu malebana le tirišo ya dipeakanyo tše di dirilwego, le gona o swanetše go di tšwetša pele. Motho yo ke mong/molaodi wa kgwebo, yo e lego moetapele sammaletee. Kgwebong ya gago ke wena motho yo a swanetšego go tutuetša bathwalwa gore ba dire tšeo di nyakegago ka go rata le gona ka moya wo o lokologilego go phethagatša dinepo tša kgwebo ya gago.

Go kgona go kgodiša batho ba bangwe, moetapele o swanetše go ba motho wa potego (*integrity*), gobane potego ke ntlha ye bohlokwa go feta tše dingwe ya boetapele. Potego ge e hlalošwa go thwe ke mokgwa (boleng) wa go itshwara ka tshepego le go phela ka setho (*morally high values*). Ge ke le motho wa potego, mantšu a ka a sepelelana le ditiro tša ka, ke go re ke dira seo ka se bolelago. Go ra gore ke motho yoo ke lego yena, ga go na taba gore ke

Mola mong/molaodi wa kgwebo a hlokometše mediro ya bolaodi ya peakanyo, thulaganyo, tirišo le taolo, o swanetše go ba moetapele sammaletee, yo a tšea go diphetho, a neelanago kgwebong ya gagwe le go ya ka ntle, a abelago mošomo (*delegate*), a kopanyago dikarolo tša kgwebo, a **tutuetšago** badiredi ba gagwe le gona a tiišago thupišo ka molao le go se ye ka tlwaelo.

Boetapele ke bokgoni bja go kgothatša le/goba go kgodiša ba bangwe gore ba phethe mošomo/ditiro/mediro/merero ka go rata le gona ka moya wo o lokologilego go phethagatša dinepo tše di itšego. Boetapele gape re ka re ke tshepelelo ya go lebiša maitshwara a ba bangwe

“ *Mongongoregi (pessimist) o nyama phefo. Mothakgadi (optimist) o tshepa gore phefo e tla fetoga. Moetapele o fetola diseila. (Mantšu a a šupa mothadiši wa seketswana sa diseila.)*

ikhwetša kae goba ke na le mang. Ge ke re “ee”, ke re “ee”, mme ge ke re “aowa”, ke re “aowa”. Ke swanetše go phela ke le mmotegi pele ga ge ke leka go eta ba bangwe pele.

Potego e bopa botshepegi le tlhompho mme ke boleng bja botho (*human quality*) bjo bo nyakegago go feta tšohle malebana le katlego ya kgwebo. Potego e hlola tumo ye e tiilego, e sego seswantšho fela. Potego e thuša moetapele go tshepega, e sego go hlalefa fela. Potego ga e amane kudu le tšeo re di dirago, e theilwe kudu go seo re lego sona. Gomme seo re lego sona gape se laola tšeo re di dirago.

BOLAODI

Mekgwa e se mekae ya go laetša potego:

- Phela go ya ka seo o se rutago.
- Dira seo o se bolelago.
- Swara ba bangwe ka tshepego.
- Dira tšeo di ka holago ba bangwe go feta tšeo o ka ikholago ka tšona.
- Se dire dilo sephiring (*be transparent*) mme o amogege keletšo fao go hlokegago.
- Le gateo o se ke wa tshepiša motho se sengwe mafelong wa se mo nee sona.

Tshepedišo ya mokgatlo ofe le ofe, wo monyane goba wo mogolo, e kgokagane thwii le **boleng** bja boetapele bja wona. Katlego ya mokgatlo wa kgwebo gantši ga e laolwe ke bokgoni bja bolaodi bja motho yo a o sepedišago, eupša e theilwe kudu godimo ga **bokgoni bja gagwe bja boetapele**. Balaodi ba ba kgonago gantši ga se baetapele ba ba kgonago. Go godiša katlego ya mekgatlo go molaleng gore balaodi bohle e swanetše go ba gape baetapele ba ba kgonago. Mahlatse ke gore molaodi a ka godiša bokgoni bja gagwe bja boetapele ka thutantšho le tirišo ya bokgoni bjo.

Na o rata go ba moetapele yo mokaone?

1. Elelwa gore bjalo ka moetapele o tla swanela go tšea diphetho tšeo ka nako di sa rategago (kgahlišego). O ka se kgone go kgotsofatša mongwe le mongwe, eupša o swanetše go leka go dira ka moo mongwe le mongwe a tlo go hlompago, bakeng sa go leka go ba monkane wa bathwalwa ba gago bohle.

Mohlamongwe dintlha tše di latelago di ka go tutuetša go itlhaloba:

KE MOETAPELE E SEGO MORENA (BAASA)
MORENA O TSEBA TŠOHLE
MOETAPELE O DUMELA DIPHOŠO TŠA GAGWE
MORENA O BOTŠA BATHO TŠEO BA SWANETŠEGO GO DI DIRA MOETAPELE O BONTŠHA KA MOO DILO DI DIRWAGO
MORENA O A SOLA
MOETAPELE O A ELETŠA
MORENA O BOLELA PELE
MOETAPELE O THEELETŠA PELE
MORENA O A LAELA
MOETAPELE O ŠUPA TSELA
MORENA O NYAKA TLHOMPHO
MOETAPELE O FIWA TLHOMPHO KA GE E MO SWANELA
MORENA O LAOLA KA MOLAO
MOETAPELE O BONTŠHA BOTHO

2. Šikologa go ikgodiša ka go botša bathwalwa gore molaodi ke wena mme ba swanetše go obamela ditaello tša gago.
3. Bontšha sebete le phegelelo. Se tšhabe bothata (molato) goba phapano ye e ka bago gona, eupša ema ka go tia o tshepe maikemišetšo a gago.
4. Laola ka toka: swara bathwalwa ba gago bohle ka go swana. Sepitša (*favouritism*) ke tsela ya nnete ya go hlola bothata le tshenyho ya moya wa tirišano wa bathwalwa.
5. Eba motho wa kgonthe. Ge o sa tsebe tharollo ya bothata goba karabo ya potšišo, bolela bjalo. Go tloga fao kgonthiša gore o nyaka tharollo goba karabo ka pela ka moo go kgonegago. Ge o ka itira motsebatšohle bathwalwa ba gago ba tla tlogelana le wena; ka lehlakoreng le lengwe ge o ka šetša dikgopolo tša bona o ka tiiša phedišano le bona.
6. Tseba bathwalwa ba gago – maina le difahlego, botšo, maatla, mafokodi, tše ba di ratago le tše ba sa di ratago, bjalo.
7. Bea mohlala: o nyaka gore bathwalwa ba gago ba fihle ka nako mo ba nyakegago – na wena o fihla ka nako ka mehla? 🌱

Taodišwana ye e ngwadilwe ke Marius Greyling, yo mongwe yo a ngwalelago Pula Imvula. Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye, romela imeile go mariusg@mcgacc.co.za.

Tšeo ke swanetšego go di dira kgwedding ya OKTOBORO ke dife?

Ke nako yeo gape ngwageng! Sehla sa go bjala se fihlile mme balemi ba bantši ba tla ba ba sa ya kua le kua go leka go rulaganya le go beakanya dilo tše bohlokwa tše di sa šetšego malebana le mešomo ya sehla se sefsa. Peakanyo ye botse ke kokwane ya bolemi bjo bo atlegilego! A re lebelele mediro ye mengwe ye bohlokwa ya kgwedi ye.

Ka nako ye o swanetše go ba o ortile dinyakwapšalo tšohle tša gago, go sego bjalo, go ka ba bohlale go phetha taba ye ntle le go senya nako. Ge o ka diega, o ka tla wa nyamišwa ke tlhalelo ya peu.

Ke nako ya go beakanya mašemo a gago gore a lokele pšalo. Se se ra kgašetšo, tlhwekišo, tirišo ya sekotlelopulugu, tlhagolo, tirišo ya sephatšammu (*ripper*), goba mošomo ofe le ofe

wo o nyakegago go bea mašemo a gago maemong a mabotse ao a swanelago pšalo.

Metšhene yeo e hlwelego polokelong goba moriting wa sehlae marega ohle, e swanetše go lokišetšwa mošomo wa sehla se sefsa. Re holofela gore metšhene ye e be e bolokilwe e le maemong a mabotse, seo se tloga nolofatša tokišo ya yona gonabjale. Hlahloba metšhene ya gago ka go lekola dipering, dithaere, diketane le mapanta. Kgonthiša gore ditšhelo (mohlala: diplantereng) di hlwekile gabotse le gore dikarolwana tšohle le bomotšhene ka gare bo lokile gabotse.

Go ya ka moo pula e nago o tla ba o swaregile kudu matšatši a tla go. Ke ka fao go nyakegago gore o hlopho mešomo ya gago ka lenane go ya ka bohlokwa bja yona (*prioritise*). Ngwala mediro yohle ye bohlokwa yeo o swanetšego go e phetha.

Ge o kgona go laola nako ya gago ka bohlale le ka moo go kgonthšhago o tla thabišwa ke mehola ya go dira bjalo sehle. Re go lakaletša mahlogonolo mme re re bjala ka lethabo! 🌱

Taodišwana ye e ngwadilwe ke Gavin Mathews, Setsebi sa Taolo ya Tikologo (Bachelor in Environmental Management). Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye, romela imeile go gavmat@gmail.com.

DINAWASOYA

– tekolo le dikeletšo tše dingwe malebana le puno ya 2014/2015

Tšweletšo ya dinawasoya e golela godimo mme ka kakaretšo go bonala e ke balemi bao ba bego ba di bjala dihlang di se kae tše di fetilego ba katološa mašemo ao di bjalgwago gona.

Dithekišo tša ka moso tša tone e tee (*futures per ton*) di fetoga ganyane (*trading in a narrow value band*) go tloga go R5,117/tonne malebana le Agostose 2014 go ya go R5,210/tonne malebana le Matšhe 2015, ke moka di boela fase go R4,535 malebana le Mei 2015.

Mehola ye e tiilego le boematia bja dithekišo tša ka moso malebana le sehla se se tlogo bo bontšha gore phepo (*supply*) ya peu ya sonoplomo e lekana le nyako (*demand*) ya yona ka moo go kwalago. Se se ka go thuša ka tlhophollo ya ditšhenyegelo tša gago ge o beakanya tšweletšo ya gago.

Dintlha (*data*) tša Sagis di šupa gore puno ya mafelelo ya dinawasoya ya sehla se se fetilego e bewa go ditone tše 944,340. Puno ye e feta ya ngwaga wa pele ga wo o fetilego ka ditone tše 160,000. Se se bontšha gore mmara o kgona go bapatša dinawasoya tše di tšweletšwago mo gae le ge go bonala koketšo ye e tiilego. Elelwa gore dithekišo tša ka moso tše di boletšwego tša

dinawasoya, ga di akaretše ditšhenyegelo malebana le thwalo (*transport differentials*) go swana le tša peu ya mabele a mangwe ao a bapatšwago. Se se tla go kgontšha go phetha tekanyetšo ye e nepagetšego ya thekišo ya “*spot price*” ye o ka e amogelago polaseng (*spot price received on farm*) ge o rekiša dinawasoya tša gago tša sehla se se tlogo. Botšiša ba koporasi ya gae gore thekišo ya “*spot price*” ya dinawasoya ye ba e letetšego ka Mei 2015 e ka ba ke efe.

Dikeletšo malebana le tšweletšo “*Gross margins*”

Ka go diriša tsebišo ya ka godimo tlhophollo ya pelo ya “*gross margin*” malebana le dinawasoya le dibjalo tše dingwe tše di tlogo bjalgwago polaseng ya gago e ka phethwa, gammogo le lefelo leo le tlogo bjalgwago dinawasoya. Kgonthiša gore letlotlo la gago le beakantšwe ka tshwanelo pele ga ge sehla se thoma gore o kgone go reka dinyakwapšalo tšohle ka nako.

Temo

Go bohlokwa gore mašemo a lengwe ka pela ka moo go kgonegago kgwedding ya Agostose ge o dirišitše mašaledi a dinawasoya go leša dikgomo

goba dinku tša gago. Mešomo ye bohlokwa ya temo le phetošopšalo e tla laola mokgwa wo mogolo wa go lema wo o dirišwago. Mešomo ye e akaretša diphepo mabapi le tirišo ya sekotlelopulugu le sephatšammu (*ripper*) ge o diriša mokgwa wa ka mehla wo go lema. Go feta fao e ama taolongwang ya khemikhale ge o diriša mokgwa wa pabalelo goba wa go lema ganyane (*minimum tillage*), ge e le gore o kgethile go akaretša mokgwa wo bole-ming bja gago.

Go bohlokwa go boloka monola wa pula ka bontši ka moo go kgonegago pele ga ge pšalo e thoma. Go go na seo se phalago go beakanya mašemo ka tshwanelo.

Kgetho ya peu le khalthiba

Botšiša balemi ba bangwe tikologong ya gago bao ba bjatšego dinawasoya dinakong tša go fapafapana le ka bokaakang (*seeding rates*) bjo bo fapanago gore puno ya mafelelo ya bona e be e le efe, le gore ba dirišitše khalthiba efe nako ye nngwe le ye nngwe. Barekiši ba peu le bona ba ka kgona go go tšebiša dikhalthiba tšeo di ilego tša tšweletša dipuno tše botse maamong a boima a climate dihlang di se kae tše di fetilego. Tšweletšo ya dinawasoya mengwageng e se mekae ye e fetilego mafelong a

go fapafapana e tla ba e thušitše go hlaola mehuta yeo e ilego ya atlega tikologong ya gago.

Otara peu ye o e kgethilego ka nako.

Tekanyo ya peu

Ge o ipolokela peu ya go bjala go ka ba bohlale go e hlwekiša le go e hlopha go ntšha dipeu tšohle tše nnyenyane. Dipeu tša nawasoya di ka fapana ka boima bja palogare go tloga go 0,11 kramo go ya go 0,18 kramo. Ge o diriša plantere ye e bjalago go ya ka dikramo godimo ga hektare o swanetše go ela taba ye hloko. Kala dišupo tša dipeu tše 100 ke moka o bee plantere ya gago gore e bjale dipeu tše e ka bago tše 350,000 godimo ga hektare. O ka oketša tekanyo ya 10% go emela dipeu tše di ka senyegago ka baka la mathata a tlhogo ao a ka bago gona. Palo ya dibjalo ya 350,000 godimo ga hektare ke ye botse mašemong ao a sa nošetšwego mme dibjalo tše di ka go hlolela puno ye e botse ngwageng wa maemo a go oma goba a go koloba.

Leka plantere ya gago mme o e bee go ya ka boima bja peu ka dikilogramo godimo ga hektare goba go ya ka palo ya dibjalo godimo ga hektare ge e le plantere ye e šomago ka moya (*air planter*).

Dihlare tša go hlabela peu le tša go tiiša medu

Ikgokaganya le barekiši ba go fapafapana ba di-

hlare tša go hlabela peu (*inoculants*) tša “*rhizobium*” o boledišane le bona ka ga tšeo o ka di dirago. Matšatšing a dikhamphani tše mmalwa di rekiša dikopanyo tša dihlarere tša go hlabela peu tše di lekilwego ka bottlalo le tša go tiiša medu. Go na le dihlarere tša go hlabela peu tšeo di ka dirišwago pele ga pšalo mme peu ye e ka bolokwa lebaka la matšatši a lesome le go feta. Se se go thuša go bjala dibjalo tša gago ka nako ye e lebanego gabotse.

Go tšwelela ka tshwanelo ga makgohlwana (*proper nodulation*) a dipakteria tša “*rhizobium*” medungtona ye megolo ya dibjalo tša nawasoya ke ntlha ye bohlokwa go feta tše dingwe phethagatšong ya tšweletšo ye e atlegilego ya dinawasoya. Makgohlwana a magolo a seswai fela modung wa sebjalo se sengwe le se sengwe tšhemong a ka ntšha naetrotšene ye e lekanego go kgonthiša puno ye botse ye e kgonegago. Kgopela morerišani go go thuša ka nako ya pšalo ge o se na nnete ka moo ditšweletšwa tša go fapafapana di dirišwago ka gona.

Nontšho

Dinawasoya tše di bjetšwego le monontšha kua Freistata-Bohlabela di godile gabotse kudu. Ge mabu a gago a se a nona kudu goba ge a akaretša fosfate ye nnyane fela, re go eletša gore o bjale peu ya gago le monontšha. Monontšha wo o swanetše

go bewa botebong bjo bo fetago bja peu le gona go ya ka thoko ga yona.

Taolo ya ngwang

Kgopela morerišani wa dikhemikhale go lekola mathata ao a hlolwago ke mengwang mme le dirišane go kgetha dikhemikhale tšeo di swanetšego go dirišwa le ditshenyegelo godimo ga hektare malebana le se. Akanya ge eba o nyaka go diriša tselataolo ya klaesofate (*glyphosate*) goba mokgwa wa ka mehla le gore lenaneo la kgašetšo le o le kgethago le tla swanela diitlhamo tša gago tša go bjala.

Kakaretšo

Peakanyo ya pele ga nako e tla go kgontšha go bjala ka nako ya maleba le go diriša khalthiba ye e swanelago tikologo ya gago. Kgonthiša gore peu ya gago e hlabeledwa ka tshwanelo le gore plantere ya gago e bewa ka moo e bjalago peu ye e ka hlogišago palo ye e nyakegago ya dibjalo – ka tsela ye o ka ipha sebaka se sebotse se se kgonegago go tšweletša puno ye e atlegilego ka 2015.

Taodišwana ye e ngwadilwe ke molemi yo a rotšego modiro.

Histori le tšweletšo ya kanola ka boripana

Kanola (*canola*) ke sebjalo seo e sego kgale se fihlile mono Afrika-Borwa; go na le mehuta (dikhalthiba) ye mentši yeo e tšwago kudu semeleng se se bitšwago *Brasus napus*.

Lebakeng la gare ga seripa sa mafelelo a 1980 - 1990 le sa mathomo a 1990 - 2000 ditshe-nyegelo malebana le tšweletšo ya mabele a ka mehla a go swana le korong le bali (garase) di ile tša namelela mola poelo ya balemi yona e ile ya boela fase. Se se dirile gore go nyakišišwe dibjalo tša mohuta wo mongwe woo o bego o ka kopanwa le mabele a a lego gona le phetošopšalo ye e bego e dirišwa mafelong a Kapa-Borwa le Swartland; go feta fao maikemišetšo e be e le go le go kaonafatša dibjalo tše mafelong ao.

Morago ga tlhohlomišo le boitekelo bja mathomo, go ile gwa bonala gore kanola ke sona sebjalo seo se bego se swanela dinyakwa tša ka godimo, le gona se be se na le mehola ye mengwe ye mmalwa.

Mehola ya kanola

- Kanola e fediša leboo la malwetši ao a fetetšwago ke mašaledi a mabele a ka mehla ao a akaretšago medu le dirite, go tloga ngwageng go ya go wo mongwe; se se hlola dibjalo tše botse go phala pele.
- Go ka dirišwa dibolayangwang tša go fapafapana go laola mengwang; kudu mabjang a ka

laolwa gabotse go phala mabeleng a mangwe ao a tšweletšwago Kapa-Bodikela.

- Kanola e na le modutona wo o tiilego wo o tsenelelago fase wa losolla mmu.
- Mabele ao a bjalo tšhemong ye e akaretšago mašaledi a kanola a tšweletša puno ye kaone; dipuno tše di oketšegilego ka diphesente tše e ka bago 20% di kile tša tšweletšwa mašemong a bjalo.
- Go bjala dibjalo tša go fapafapana go thuša go phema kgonagalokotsi malebana le letlotlo ka ge ka tlwaelo di ka se senyega ka go swana ge tshenygo e ka ba gona; se se bohlokwa ka baka la ditshe-nyegelo tše kgolo tša theko ya dinyakwapšalo.
- Ditlhamo tša go bjala le tša go buna tše di lego gona di ka dirišwa.

Ka fao, go ya ka tebelelo ya temo kanola e swanela mabaka a rena thwii, eupša le go le bjalo potšišo ye e nyakago karabo e ama setšweletšwa se ka bosona. Kanola ye tala e a pitlwa mme oli ye e tšwelelago e dirišwa bjalo ka oli ya kanola goba bjalo ka setswaki sa matšarine. Sesohlo (*pulp*) seo se šalago mola oli e gamotšwe se tletše proteine mme ke furu ye botse kudu ya diruiwa yeo e dirišwago ke balemirui. Go feta fao kanola e ka dirišwa tšweletšong ya dibešwa tša "bio-fuel" bjalo ka moo go šetšego go dirwa dinageng tše dingwe tša Yuropa.

Tšweletšo ya kanola e thomile ka gonyane ka 1992 ge batšweletši ba 30 ba bjala dihektare tše

Lenaneo la 1: Tšweletšo ya kanola.

Ngwaga	Palo ya batšweletši	Ditone tše di tšweletšwago ke motšweletši yo mongwe le yo mongwe
2011	293	198
2012	334	234
2013	433	260

400 mme ba tšweletša ditone tše 500 – ke go re molemi yo mongwe le yo mongwe re ka re o tšweleditše ditone tše e ka bago tše 16. Mengwageng ye e latetšego tšweletšo ya kanola e ile ya gola gabotse mme ya tlišwa ke khamphani ya Southern Oil Ltd ye e ilego ya hloma senolofatši sa go gamola oli ya kanola kua Swellendam go la Kapa.

Lenaneo la 1 mo tlase le bontšha gore tšweletšo ya kanola e golela godimo le gore palogare ya ditone tše di tšweletšwago e nameletše go tloga go ditone tše 16 ka 1992 go ya go ditone tše 260 ka 2013.

Palomoka ya kanola ye e tšweleditšwego ka 2013 e be e le ditone tše 113 000 mašemong a dihektare tše 68 000.

Tekanyetšo ya mathomo ya puno ya lenyaga (2014) ke ye e ka bago ditone tše 125 000 mašemong a dihektare tše e ka bago tše 82 000.

Ge re lebelela intasteri ya kanola mono Afrika-Borwa lehono ra gopola fao e thomilego gona, re ka no leboga le go thaba. Ke nyaka go diriša sebaka se go leboga bohle bao ba kgathilego tema intastering ya kanola mono Afrika-Borwa, kudu ba mokgatlwa "The Protein Research Foundation (PNS)", khamphani ya Soill (Southern Oil Ltd), Dikgwebo tša Temo, Grain SA le batšweletši bohle.

Taadišwana ye e ngwadilwe ke Martin Heydorn, Modulasetulo wa "Canola Specialist Working Group". Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye, romela imeile go m.j@twk.co.za.

Ge re lebelela intasteri ya kanola mono Afrika-Borwa lehono ra gopola fao e thomilego gona, re ka no leboga le go thaba.

Tšweletšo ye e thabišago ya sonoplomo

Kgwedi ya Oktoboro ke lebaka la boitapišo polaseng efe le efe ya mabele ka ge sehla se sefsa se le tseleng. Ge o akanya go tšweletša sonoplomo ye e bjalwago mathomong a sehla, gona Oktoboro ke yona kgwedi ya go thoma dipeakanyo. Ge o phethile go tšweletša sonoplomo sehla se, o swanetše go šetša dintlha di se kae tše bohlokwa.

Sonoplomo e gola gabotse selotong se se tiile-go, se hlwekilego, le gona se beakantšwego ka tshwanelo. Ga e hloge gabotse tšhemong ye e sa tšwago go lengwa fao mmu o sego wa tia. Ge o nyaka go bjala sonoplomo mola pula ya mathomo (tsheola) e nele, o tla ba o swanetše go ba o lemile tšhemo ya gago ka mogoma le ge e ka ba sekotlelopulugu marega a a fetilego gore mmu o tie gabotse pele ga nako ya go bjala.

Ge nako e dumela, mokgwa wo mobotse ke go diriša sebolayangwang sa Treflan mathomong a seruthwana. Se ke sebolayangwang se se sa turego seo se laolago le mabjang a a tsenelelago tšhemo. Se swanetše go tsenywa mmung ka go diriša sekotlelopulugu se bofefo goba sediršwa se bofefo sa meno. Ka go dira bjalo o tla ba o šetše o beakantše seloto se se botse fao o ka bjalago sonoplomo ya gago gona.

Go upa peu

Go bohlokwa kudu go kgonthiša gore peu ya gago e upša ka sehlare seo e lego sebolayangwang le sebolayafankase sammaletee, go šireletša peu dikgatong tša mathomo tše bohlokwa tša tlhogo.

Gore sonoplomo e atlege, go bohlokwa gore peu e hloge gabotse – ye ke ntlha ye bohlokwahlokwaga go feta tše dingwe malebana le tšweletšo ya sonoplomo.

1. Peu ye e bjalwago e swanetše go kgonthiša kemo (palo) ye e kgotsofatšago ya dibjalo tšhemong. Se se laolwa ke tikologo yeo o lemago go yona, eupša le ge go le bjalo palo ya dipeu tše e ka bago tše 35 000 - 40 000 godimo ga hektare ke ye e kgotsofatšago. Ka mantšu a mangwe, ge o bjala direi tše di togelane go sebaka sa 90 cm, go ra gore o tla swanela go bjala dipeu tše nne sebakeng sa metara e tee go kgonthiša kemo ye botse ya dibjalo.
2. Peu ya sonoplomo ga e a swanela go bjala botebong bjo bo fetišago. Botebo bjo bo nyakegago bo ka lekanywa ka mankgwari wo o dutšego ka lehlakore (*width of a matchbox held sideways*).
3. Popego ya legogo ke tšhitišo ye kgolo malebana le tlhogo. Bokagodimo bjo bothata bo šitiša dibjalwana tše nanana go tšwelela mmung mola peu e hlogile, mme se se dira gore di kudupane le gona di melele ka thoko, mafelelong tša hwa pele ga ge di tšwelela mmung. Mokgwa wo o kgonthago wa go thuša dibjalo tše mpsha tša sonoplomo go tšwelela mmung, ke go diriša sediršwa sa *duisendpoot* tšhemong ya gago matšatši a mararo go ya go a mane morago ga pšalo ya peu. Ge pula e ka na pele ga ge dibjalo di tšwelela mmung, o ka swanela go boeletša mošomo wo ka *duisendpoot* ka ge pula e hlola legogo gape. Nneteng tirišo ya *duisendpoot* ke

mošomo wo o sa turego le gona o nago le mohola ka go fokotša dikgonagalokotsi gagolo, mme e ka ba seo se phethago katlego goba pholotšo ya puno ya gago ya sonoplomo.

4. Ge o se wa diriša sebolayangwang pele ga pšalo, ke nako gonabjale go gašetša sebolayangwang se se šomago pele ga go tšwelela ga dibjalo mmung. Ka nako ye taolo ya ngwang e bohlokwa kudu go fokotša phadišano ya dibjalo le mengwang ge di nyaka meetse le phepo mmung, le go kgonthiša dibjalo tše mpsha go tia.

Dibjalo tša sonoplomo di mela ka bosele mathomong go fihlela di le dibeke tše nne, mme ke ka fao go lego bohlokwa gore di hloge gabotse go fokotša phadišano efe le efe. Mola di godile di fihlela kokoilane goba letolo, di tla ba di tiile gabotse mme ge pula e ka na ka tshwanelo go tloga fao, o ka letela puno ye botse. Go na le kgonagalo ya gore o tla swanela go hlagola dibjalo tše mpsha gape, eupša morago ga fao di gola ka pela mme o ka se sa kgona go tse-na tšhemong gabonolo ka trekere le didiršwa tša gago. Se se šetšego ke gore molemi o swanetše go dula a hlola disenyi le malwetši le go hlagola mengwang ka diatla ge e hlola bothata. Dintlha tše bohlokwa tša bolaodi bja gago sehlele go go šetša le go lekola dibjalo tša gago. 🌻

Taodišwana ye e ngwadilwe ke Jenny Mathews, yo mongwe yo a ngwalelago Pula Imvula. Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye, romela imeile go jenjonmat@gmail.com.

Grain SA e boledišana le...

Ezekiel Nkosi

Kgwedi ye Jerry Mthomboti, Molomaganyi wa rena wa Tlhabollo wa kua Mbombela (Nelspruit), o boledišana le Ezekiel Fihleni Nkosi, yo e lego molemi tikologong ya Luphisi, Mpumalanga. Ezekiel o tšweletša lehea, matokomane le dinawa (*Jugo beans*) mme o bolela gore katlego ya gagwe e theilwe godimo ga dikeletšo tše a di amogelago go moeletši wa gagwe.

Na o lema kae mme ke dihektare tše kae? O tšweletša eng?

Ke tšweletša lehea, matokomane le dinawa kua Luphisi. Ke na le nagatemego ya dihektare tše 8 mme sehleleng sa 2013/2014 ke lemile dihektare tše 5 ka bjala lehea dihektareng tše 3, matokomane hektareng e tee le dinawa hektareng e tee.

Seo se go kgothatšago le gona se go hlohleletšago ke sefe?

Ge ke gola, batswadi baka e be e le balemi mme ka go bona ba gola ditseno ka bolemi le nna ka phe-tha go ba molemi. Ka go tsena sehlophathuto sa Grain SA ke ithutile bokgoni bjo bo bonagalago bja bolemi mme gonabjale ebile ke fišegela go feta go lema le go hwetša nagatemego ye nngwe gape fao nka lemago. Tšhelete ye ke e golago ka go rekiša dišweletšwa tša ka le yona e nkgothatša go šoma ka mafolofolo go feta pele.

Hlaloša maatla le mafokodi a gago

Maatla: Sa mathomo, ke humane bokgoni bja go tšweletša mabele bjoo ke bo rutilwego ke bahlankedi ba Grain SA le ba mekgatlo ye mengwe ya go swana le Kgoro ya Temo. Ke na le trekere le didirišwa. Ke tsebana le badiredi ba Monsanto le ba Grain SA bao ba nthušago go humana dinyakwapšalo gabonolo le gona ka nako. Go feta fao ke thuša balemi ba bangwe ka go ba eletša le go ba hlalošetša ka moo dinyakwapšalo di dirišwago, kudu mehuta ya peu le dibolayangwang.

Mafokodi: Tikologo ya rena, Luphisi, e kgauswi le Serapa sa Diphoofole sa Kruger mme ka selemo go fiša kudu ka gore dithemperetšha di ka fihlela 40°C le go feta. Mabu a rena ke sehlabana mme pula ye e nago mo e ka ba gare ga 400 mm le 450 mm ka ngwaga. Nakong ye e fetilego re be re dula re tshwenywa ke komelelo felong fa. Bofokodi bjo bongwe ke gore re hloka tšhilo ya go šila lehea la rena.

Puno ya gago e be e le efe mathomong? Gonabjale ke efe?

Ge re thoma go lema, puno ya rena ya lehea e be e sa fihlele tone e tee godimo ga hektare. Sehleleng sa 2013/2014 ke tšweleditše lehea la go feta ditone tše tharo godimo ga hektare.

Se segolo seo se ilego sa tiiša tšwelopele le katlego ya gago o ka re ke sefe?

Se segolo seo se tiišitšego katlego ya ka ke ge ke theeditše moeletši wa ka ge a nkeletša malebana le seo ke swanetšego go se dira. Dithuto le dikopano tša Grain SA le tšona di kgathile tema ye bohlokwa katlegong ya ka ka ge ke ithutile bokgoni le tsebo yeo ke tlogo e diriša go fihlela ke ikela maotwanahunyela.

Dithuto tše o di phethilego go fihla gonabjale ke dife mme o sa nyaka go tsena dife?

Ke ile ka tsena Thuto ya Matseno go Tšweletšo ya Lehea, Thuto ya Bokontraka le Thuto ya Tlhokome-lo ye Trekere, tšohle tšeo di bego di rulaganywa le go rutwa ke Grain SA.

Seo o nyakago go se kgona lebakeng la mengwaga ye mehlano ye e tlogo ke sefe?

Morago ga mengwaga ye mehlano nka rata go ba mong wa tšhilo (*roller mill*) ke thuše balemi ba bangwe go šila lehea la bona. Ke rata go hu-

mana nagatemego ye nngwe gape gore ke bjale lehea le mabele a mangwe go feta gonabjale mme ka diriša tšhilo ya ka go a šila ka moo ke ratago. Ke nyaka go ba mokontraka ka botlalo ke thuše balemi ba bangwe go lema mašemo a bona le go ba gašetša dibolayangwang le dibolayakhunkhwane ka ge ke šetše ke ithutile bokgoni bja go diriša dikhemikhale ka mokgwa le bokaakang bjo bo nepagetšego.

Balemi ba bafsa bao ba fišegago o ka ba eletša ka go reng?

Nka ba botša ka re ba swanetše go tseba gore dijo di tšweletšwa ka bolemi. Setšhaba se ka fepša ka bolemi. Ntle le bolemi re ka hloka dijo ra hwa ka tlala. Rena balemi re swanetše go tšweletša dijo go feta ka moo re dirago gonabjale gore re kgone go fepa le bao ba sa lemego. Go atlega re swanetše go šoma ka mafolofolo.

Taodišwana ye e ngwadilwe ke Jerry Mthomboti, Molomaganyi wa Tlhabollo wa Lenaneotlhabollo la Balemi la Grain SA. Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye, romela imeile go jerry@grainsa.co.za.

Pula Invula's Quote of the Month

*"Do what you can, where you are,
with what you have."*

~ Teddy Roosevelt

Motho yo mongwe le yo mongwe o hloka moeletši ka baka lang?

Mehola ya go ba le moeletši ke gore o go thuša go tšwela pele le go fetoga ka go go tutuetša le go go dumelela go hlaola tšeo o di kganyogago bophelong.

Moeletši o bjalo ka seipone sa gago, ke motho yo o ratago go mo šala morago le go tšea mohlala ka ditiro tša gagwe – motho yoo o ratago go mo ekiša. O go thuša go phethagatša dinepo tša gago ka moo go kgontšhago go phala ka moo o ka kgonago ka bowena. O botšiša dipotšišo tšeo wena o sego wa ba wa di gopola. Tutuetšo ya moeletši e ama le bophelo bja ba lapa la gago le bja setšhaba sa gae. Moeletši o kgatha tema ye bohlokwa kudu go go thuša go lemoga leano la Modimo bophelong bja gago.

Go na le dipotšišo tše bohlokwa tšeo o swanetšego go ipotšiša tšona go kwešiša lebaka leo le dirago gore o hloke moeletši, mme yena ka morago a ka go thuša go di araba.

Na o nyaka eng?

Ke eng seo o nyakago go se phethagatša bophelong mme o nyaka go ba o kgonne eng morago ga mengwaga ye lesome? Moeletši o kgatha tema ye bohlokwa go go thuša go tšwela pele lebakengtelele.

Na o ka ineela go ya kae?

Ga go thuše selo ge o tseba seo o nyakago go se kgona, eupša wa se rate go dira tšeo di nyakegago go laola tshepelo ye. O swanetše go itokiša go ineela ka bottlalo go phethagatša nepo ya gago.

Na o akanya go phethagatša dinepo tša gago ka tsela efe?

Nagana o be o ngwale dikakanyo tša gago gore moeletši a tle a go thuše go di iša pele. Nagana dipotšišo tše di latelago gore moeletši a tle a go thuše go di rarolla: Mešomo ye e amanago le dikakanyo tša gago e tlo phethwa ke mang, bjang, neng le gona kae?

Na o motho wa seriti sa mohuta mang?

O kwana le batho le go rata dilo, goba o motho wa tšhikanoši? Na dilo tše o di ratago ke dife? Ke wena mmoledi goba modiri?

Tsela ye bonolo go feta tše dingwe yeo o ithutago ka yona ke efe?

Na o rata go ithuta ka go dira goba o kwana le go theeletša ba bangwe ge ba go anegela ka moo o swanetšego go phetha dilo?

Dipharologantšho tša moeletši

Moeletši o hlalwa ke dipharologantšho tše di late-lago:

- Ke **mothopo wa tsebišo**, o tseba dilo tše o nyakago go di kwa mme o kwešiša kgato ye e swanetšego go latela.
- O **fa dikeletšo** malebana le mekgwa ya go lema yeo a ithutilego yona ka boitemogelo mme a tse-bago gore e a šoma.
- O **tšwetša pele bokgoni bjo bo itšego** bja tirišo bjoo bo go thušago go tseba tšeo o swanetšego go di dira polaseng ya gago le gona bjang.
- O **hlagiša dikgopolo tša gagwe mabapi le tše o ka bego o mmošišitše tšona** (*provides feedback*). Ga a bjalo ka seipone fela: o tšweletša le dikgopolo tše a di akantšego ka šedi mme o lemoga tše di lego bohlokwa ruri mešomong ya gago ya bolemi.
- Ke **motlwaetši yo a go rutago** ka moo o swanetšego go lema gore o kgone go tšwela pele bophelong.
- Ke **motho yo a go theeletšago (sounding board)** yo a thušago go botšiša dipotšišo ka polasa ya gago gore o tsebe gabotse dilo tše di lebanego tše o swanetšego go di dira go phema diphošo tše di sa nyakegego tšeo di ka go jelago tšhelete ye ntši.
- Ke **motho yo o ka yago go yena neng le neng**, yo o mo hlompago le gona o mo tshepago, yo o ka rerišanago mathata le ditlaišego tša gago le yena.
- O go **thuša go loga maano (devise plans)** gore o kgone go lemoga seemo sa bolemi bja gago ka bottlalo le go se kwešiša. O fa dikeletšo tša tirišo.
- O **godiša phišegotsebo** mme o thuša go go bulela ditsela le go utolla dibaka le dikgonogo tše mpsha. Ka mehla o botšiša potšišo ye: 'Na o bone...?'

Bjalo ka moo o kgonago go bona ka godimo, ka-mano gare ga moeletši le moeletšwa ke motheo wa katlego ya boeletši mme e bohlokwa go fetiša.

Moeletši o go thuša go kwešiša gore tšwelopele efe le efe bophelong bja gago e theilwe godimo ga mphufutšo wa sefahlego sa gago. A ke re seema se re: "Kodumela moepathutse ga go lehumo le tšwago kgauswi."

'Iron Sharpens Iron' ye e ngwadilwego ke Howard le William Hendricks e dirišitšwe bjalo ka motheo wa taodišwana ye.

Kgatišo ya kgwedi ye ya "The Corner Post" e ngwadilwe ke Pietie Uys, molemikgwebo le moeletši wa Swellendam. Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye, romela imeile go pietie@swdconnect.co.za.

Pietie Uys ke morutisi le molemirui mo kgaolong ya kwa Swellendam.

Sehlopha sa morulaganyo

GRAIN SA: BLOEMFONTEIN

Suite 3, Private Bag X11, Brandhof, 9324
7 Collins Street, Arboretum
Bloemfontein
▶ 08600 47246 ◀
▶ Fax: 051 430 7574 ◀ www.grainsa.co.za

MORULAGANYIMOGOLO

Jane McPherson
▶ 082 854 7171 ◀ jane@grainsa.co.za

MORULAGANYI
PHATLALATSO

Liana Stroebel
▶ 084 264 1422 ◀ liana@grainsa.co.za

TLHAMO, THULAGANYO LE KGATIŠO

Infoworks
▶ 018 468 2716 ◀ www.infoworks.biz

PULA IMVULA E HWETŠAGALA
KA MALEME A A LA TELAGO:

Sesotho sa Leboa,
Seafrikanse, Setswana, Sesotho,
Seisimane, Sezulu le Sethosa.

Lenaneothabollo la
Balemi la Grain SA

BALOMAGANYI BA TLHABOLLO

Danie van den Berg
Freistata (Bloemfontein)
▶ 071 675 5497 ◀ danie@grainsa.co.za

Johan Kriel

Freistata (Ladybrand)
▶ 079 497 4294 ◀ johank@grainsa.co.za
▶ Ofisi: 051 924 1099 ◀ Dimakatso Nyambose

Jerry Mthomboti

Mpumalanga (Nelspruit)
▶ 084 604 0549 ◀ jerry@grainsa.co.za
▶ Ofisi: 013 755 4575 ◀ Nonhlanhla Sithole

Naas Gouws

Mpumalanga (Belfast)
▶ 072 736 7219 ◀ naas@grainsa.co.za

Jurie Mentz

KwaZulu-Natal (Vryheid)
▶ 082 354 5749 ◀ jurie@grainsa.co.za
▶ Ofisi: 034 980 1455 ◀ Sydwell Nkosi

Ian Househam

Kapa-Bohlabela (Kokstad)
▶ 078 791 1004 ◀ ian@grainsa.co.za
▶ Ofisi: 039 727 5749 ◀ Luthando Diko

Lawrence Luthango

Kapa-Bohlabela (Mithatha)
▶ 076 674 0915 ◀ lawrence@grainsa.co.za
▶ Ofisi: 047 531 0619 ◀ Cwayita Mpotyi

Liana Stroebel

Kapa-Bodikela (Paarl)
▶ 084 264 1422 ◀ liana@grainsa.co.za
▶ Ofisi: 012 816 8057 ◀ Melercia Kotze

Du Toit van der Westhuizen

North West (Lichtenburg)
▶ 082 877 6749 ◀ dutoit@grainsa.co.za
▶ Ofisi: 012 816 8038 ◀ Lebo Mogatlanyane

Vusi Ngesi

Eastern Cape (Maclear)
▶ 079 034 4843 ◀ vusi@grainsa.co.za
▶ Ofisi: 012 816 8070 ◀ Sally Constable

BOINEELO DITAGIŠING – pheko ye kgolo tseleng ya gago ya go fetoga motho yo a lokologilego moyeng

S etšhabeng sa rena ditagiši tše di lakago (*addictive substances*) tša go swana le tagi (alkoholo), motšoko le ge e ka ba diokobatši tše di sa yego ka molao di hwetšagala gohle. Gantši batho ba diriša ditagiši tše di lakago go fetiša le ge ba tseba gore di hlola mathata a leago, a popego, a boiketlo moyeng le ge e ka ba mathata mošomong. Tirišo ye e fetišago ya ditagiši tše di lakago e ka tšwela pele lebaka le letelele mme sephetho ya ba boineelo ditagišing.

Boineelo ditagišing bo fela bo hlalošwa ka go re ke boikanyo bja fišiolotši (*physiological dependence*) bjo bo šupago **kgotlelelo** (*tolerance*) ya motho (ka baka la tirišo ya ka mehla go nyakega koketšo ya seokobatši gore se kgone go tagiša go swana le pele) le **tlogo** (*withdrawal*) (dibontšhi tše di tšwelelago ge molakwa a dirišitše seokobatši ka bontši lebaka le letelele mme sa tlošwa gateete).

Dintlha tše di hlalago boineelo ditagišing

- Lethabo le le kwewago goba tokollo tšaišegong, molapong goba tlalelong.
- Mehla ya boineelo ditagišing/tirišo ye e fetišago ya ditagiši yeo e bewago ke ba lapa goba bagwera.
- Go gapeletšwa ke balekane bao ba dirišago tagi goba diokobatši.
- Tlhaelo ya bokgoni le thušo ya go rarolla mathata.

Mehuta ya ditagiši tše di lakago

Ka kakaretšo ditagiši tše di lakago di arolwa dihlopha tše tharo tše kgolo:

Diokobatši (Depressants)

Tšona di diegiša tiro ya tselagare ya megalatšhika (*central nervous system*) mme di fokotša maikutlo a tšaišego le tlalelo; mehla ke alkoholo le heroine.

Dihlaboši (Stimulants)

Tšona di oketša tiro ya tselaga ya megalatšhika mme di godiša maikutlo a lethabo le le fetišago (*euphoria*) le boitšhepo; mehla ke nikotine, kokaine, “*crystal meth* (Tik)” le “*ecstasy*”.

Diforforetši (Hallucinogens)

Tšona di hlola kgakantšho ya dikwi (*sensory distortions*) goba diphorforetšo (*hallucinations*) tše di akaretšago go se lemoge mebala ka tshwanelo le go se kwe gabotse. Diphetšo tše dingwe ke boiketlo, lethabo le le fetišago (*euphoria*) le letšhogo ka nako ye nngwe; mehla ke LSD le lebaka (*marijuana*).

Ditšhupo le dibontšhi tša boineelo ditagišing

- Phetogo ya maitšhwaro (*mood swings*) ye e sa hlalošegogo, thumolego ye e sego ya ka mehla le tlhaselo (*aggression*).

- Tlhokego mošomong goba sekolong le mošomo wo o sa phethwego ka tshwanelo.
- Diphetšo sebopegong sa motho, go swana le tšhaetšo ya boipabalelo.
- Diphetšo malebana mekgwa ya go robala le go ja.
- Go se botege, kutso ya tšhelete/dilo tša mohola (*valuables*).
- Menkgo, ditaki goba mabadi a šele.
- Didirišwa tše di amanago le ditagiši, bjalo ka di-nalete le dipeipi.

Mekgwa ya go fediša boineelo ditagišing

(Dintlha tše di amantšhitšwe ka tokologo go tšwa mothopong wo: www.rethinkingdrinking.niaaa.nih.gov)

- **Nyaka tše o ka di dirago.** Ge o phela bophelo bjo bo sekegilego (ka go se diriše ditagiši), gantši o hwetša o na le nako ya go itiša. Nyaka mekgwa ye mebotse ye o ka itišago ka yona (di-papadi, boitšhidillo, ditlošabodutu) le setswalle le phedišano.
 - **Šikologa tše o ka go thomišago (triggers).** Go bohlokwa go tseba tše o ka go thomišago go nwa goba go diriša ditagiši. Šikologa mafelo goba batho bao ba ka go fapošago.
 - **Laola phišego.** Ge phišego e ka go wela, ikgakolle gore ke ka lebaka lefe o swanetšego go fetola mekgwa ya gago ya kgale, goba boledišana le motho yo o mo tšhepago. Bakeng sa go lwantšha phišego ya gago, e amogele o eme ka go tia ntle le go e obamela ka go tseba gore e tla fiha bogomong ka pela ya felela.
 - **Ithute go re “aowa”.** Meleko ye e go goketšago go nwa goba go diriša ditagiši e tla ba gona, o ka e letela. Itokiše go araba motho yo a go lekago ka tlhopho le gona ka moo go kgodišago ka go re: “Aowa, ke leboga.” Kgaotša nako ye o ka lekwago ka yona ka go re “aowa” ka pela. Ge o ka dikadika, mohlamongwe o ka akanya go thoma go di diriša gape.
- Nyaka thušo ya profeshonale ge wena goba yo o mo ratago a tšaišwa ke boineelo taging goba seokobatšing. Boineelo ditagišing ke bolwetši mme ge bo sa alaše bo tlo fediša bophelo bja gago le go tšaiša ba ba go ratago. 🍷

Taodišwana ye e ngwadilwe ke Petra Nel wa PROCARE. Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye, romela imeile go petra@procare.co.za goba ikgakaganye le PROCARE nomorong ye 0861 7762273 goba ye 021 873 0532.